

Debreczeni Attila Kazinczy kritikai életműkiadás textológiai problémái

A Kazinczy kritikai kiadás koncepciójának legelső változatát éppen tíz éve, 1999-ben vitatta meg a korszakkal foglalkozó kutatók szakmai tanácskozása az MTA Irodalomtudományi Intézetében. Ezt követően OTKA támogatással megindultak a kiadás alapozó munkálatai, amelyekbe egyre több kutató kapcsolódott be. A Debrecenben az 1970-es évek óta működő akadémiai kutatóhely 2007-től konzorciumi formában összefogja a DE, az ELTE és a SZTE társtanszékeit is, valamint a programban részt vevő, más intézményekben dolgozó kollégákat. Az így kibővült, jelenleg több mint húsz főt számláló kutatócsoport a Kazinczy életmű tervszerű és teljességre törekvő feltárását vállalta fel.

A teljességre törekvő feltárás és feldolgozás nem képzelhető el pusztán egy hagyományos kritikai kiadás koncepciója szerint, ezt sem az anyag jellege, sem mennyisége nem teszi lehetővé. A Kazinczy szövegkiadási program az elektronikus és a papíralapú kiadás kettősségét, egymásra épülő, párhuzamos fejlesztését tűzi ki célul. Elektronikusan sokkal inkább megcélozható valamiféle teljesség mind a szöveg- és dokumentumanyag, mind az egyes művek változatainak közlésében, mint a könyvformában, továbbá az elektronikus felület az igazán adekvát a bonyolult összefüggések láttatásához a szövegváltozatok és a magyarázatok terén egyaránt. Mindennek a tanulságait azonban már a papíralapú kiadásban is érvényesítjük.

Ugyanis a kiadásra tervezett kötetek esetében sem lehetséges a hagyományos kiadási elvek szoros követése, szükségszerű, hogy a *hagyományos kritikai szöveggondozás* mellett szerepet kapjon a *genetikus közelítésmód*. A szerteágazó és különleges kihívásokat jelentő Kazinczy-életmű feltárása leginkább ezek kombinációjával, egymásra építésével tűnik megvalósíthatónak. A munkálatok a jelen Kazinczy emlékévkben fordulóponthoz érkeztek, öt kötet befejező stádiumba került, s megjelenésük megfelelő támogatás esetén ebben az évben lehetséges. Ezek közül kettő kiadásának már megvan a fedezete, a *Pályám emlékezete* és a *Nagyobb fordítások* kötete így a 2009 októberében Debrecenben megrendezendő jubileumi országos konferenciára biztosan meg fog jelenni.

E rövid előadásban azonban nem e szövegkiadási program részletes ismertetésére kívánok koncentrálni, mindezt csak bevezetőként mondtam el. A továbbiakban inkább a Kazinczy életmű feldolgozása során felmerülő elvi jellegű problémákból emelnék ki egyet, a nagyszámú szövegváltozattal kapcsolatos kérdéskört. Ezzel összefüggésben is csak két dologról van lehetőség részletesebben szólni: egyrészt a variánsoknak a genetikus kritika szemléletmódjával való megközelítési lehetőségéről, másrészt az ebből adódó következtetések és az életmű egészének értelmezése közötti összefüggésekről. Mindezt a költemények szövegcsoportjának a példáján keresztül szeretném megvilágítani.

1. Szövegváltozatok és forráscsoportok

Kazinczy fennmaradt verseinek a száma mintegy három és fél százra tehető, ennek hozzávetőlegesen a negyede fordítás. A versek egy részénél, főleg az episztoláknál, nem jellemző a nagyobb számú változat, a költemények egy tekintélyes hányadánál viszont igen, vannak olyan szövegek, amelyek több mint tíz kéziratos és nyomtatott variánsban léteznek. Ha tehát a szövegforrásokat tekintjük, a három és fél százas mennyiség többszörösével kell számolnunk. Mindez nem pusztán mennyiségi kérdés, nem csak a terjedelem és a közlési technika szempontjából okoz nehézséget, de komoly elméleti problémát is jelent.

Kazinczy költeményei 1998-ban megjelent kritikai kiadásának előkészítő tanulmányában a sajtó alá rendező megvizsgálta annak lehetőségét, hogy a rengeteg szövegváltozat miatt esetleg a genetikus kritika nagyon is kézenfekvőnek látszó módszerével történjen a feldolgozás, de végül elvileg és technikailag is alkalmatlannak találta azt Kazinczy verseinek kiadására. Több mint tíz esztendő elteltével, az elméleti tisztázás újabb stádiumában

és a technikai lehetőségek ugrásszerű bővülését követően úgy látszik, hogy csakis a genetikus kritika szemléletével célszerű Kazinczy verseinek újbóli, teljes kiadásához fogni.

Az a szövegkiadási-kutatási irány, amely a genetikus kritika terminussal honosodott meg nálunk, újszerű szövegfogalommal dolgozik. Nem a „MŰ”-vet teszi vizsgálat tárgyává, nem akarja ennek legjobb, a szerzőre leginkább jellemző formáját megtalálni. A genetikus kritika elvei szerint a mű változataiban létezik, léte szempontjából ezek közül nem tüntethető ki egyik sem különös jelentőséggel. A kiadásnak a szöveg folyamatos alakulását kell megmutatnia. Az időrend nem más, mint az egyes változatok időrendje, az egyes változatok pedig önálló szövegforrásokban férhetők hozzá.

Kazinczy verseinek kiadására nézve ezen röviden összefoglalt fő elvekből az alábbi következtetések adódnak: Minden olyan szövegforrást, amely egy másikkal változatként kapcsolatba hozható, egyenrangúként kell számításba venni, feltárva összefüggéseiket, alakulástörténetüket. A szövegváltozatok önállóak, kontaminációjuk nem engedhető meg. Az időrend nem lehet más, mint a változatok időrendje, tehát mindegyik változatot a maga keletkezési helyére kell besorolni. Csak filológiailag megalapozható kritériumok határozhatják meg az időrendet, így szükségszerű vállalni és megmutatni a besorolások bizonytalanságait is. A Kazinczy által kialakított, összefüggő kézirat szövegforrások és a nyomtatott kötetek egyben kell hogy maradjanak, mert együttesük többletjelentés hordoz.

Egy mű változatait az ún. genetikus dosszié tartalmazza, ennek összeállítása az elsődleges feladat minden genetikus szemléletű megközelítésben. A változatok egyszerű összegyűjtésén túl elengedhetetlen továbbá a változatok egymáshoz viszonyított sorrendjének a meghatározása és a szöveg alakulás így kialakított stációinak konkrét időpontokhoz való kötése is. Mindezek alapján állíthatjuk elő a szöveg alakulás folyamatát, amely a mű létformája. A genetikus dosszié összeállításakor és vizsgálatakor szinte reflexszerűen állítjuk sorba a különböző forrástípusokat: előre vesszük a pizkozatokat, fogalmazványokat, későbbinek tekintjük a tisztázatok és az alakulási folyamat végére helyezzük a nyomtatott változatokat. Jó időnek el kellett telnie, mire rájöttem, hogy Kazinczy esetében mindez többnyire éppen fordítva van.

Hogy miért, arra részben Kazinczy munkamódszere adhat magyarázatot. Vegyünk egy példát. Az 1780-as évek végén Kazinczy kitüntetett jelentőséget tulajdonított egy Stolberg-imitációjának, *Az esthajnal* című versnek. Ezt 1787-ben megjelentette a bécsi Magyar Múszágban, 1788-ban a Magyar Museumban nyitó pozícióba helyezte, majd kiadta 1791-es almanachjában, a *Heliconi Virágokban*. Létezik továbbá több kézirat változata is. Az egyik kézirat változat nagyon érdekes. A lap tetején van egy felírás, amely a címet és a megírás dátumát (1787. október 28.) tartalmazza, majd ugyanazzal a tintával és írással a következő megjegyzés található ott: „Ide teszem azon szelet papírost, mellyre az Ódát felírtam, mihelyt megvirrada. [...] Rájnis, 's később Révai, nagyon javalák a' dalt, 's nekem a' Dayka' szeretetét ezt nyerte-meg. Batsányi kárhoztatá.” Jól látszik a szövegből, hogy utólagos visszatekintés, tehát az egész lejegyzés, így a dátum is későbbi.

Viszont alatta egy máshonnan kivágott papírszelet van beragasztva, egészen más írással, de rajta utólagos javításokkal. Ez egyike azon nagyon ritka eseteknek, amikor az eredeti fogalmazványt megőrizte Kazinczy (hogy miért, azt csak találgathatjuk). Rendszerint ugyanis azt csinálta, hogy régi fogalmazványairól utóbb tisztázatot készített, majd az eredetit megsemmisítette, *Az esthajnal* eredeti fogalmazványlapját körülvevő korabeli versek esetében is ezeket az utólag letisztázott változatokat találjuk, a '80-as évekbeli dátumokkal és időnkénti visszatekintő megjegyzésekkel. Tehát e kézirat változatok azokat a kéziratokat reprodukálták, amelyek a korábbi nyomtatott variánsok alapját is képezték, szövegállapotukat tekintve tehát közvetlenül a nyomtatásban megjelentekkel állnak kapcsolatban, de szoros értelemben véve mégis azok után következnek, keletkezésük idejét tekintve. Ráadásul ezen letisztázott szövegeken, mint *Az esthajnal* esetében is említettem, utóbb további javításokat hajtott végre Kazinczy. Vagyis a fennmaradt szövegforrások közül sorrendben az első a nyomtatottak, ezt követik a kézirat tisztázatok, majd az ezeken végrehajtott javításokból

előálló változatok, amelyek így fogalmazvány jellegűek. Éppen fordítva, mint rendszeren lenni szokott.

Ha mármost a szövegformálódás ezen stációit időpontokhoz szeretnénk kötni, további problémákkal szembesülünk. Gyakran látjuk ugyanis, hogy nincs utólagos feljegyzés a szöveg mellett, dátum sincs, viszont néhány oldalon belül akár többször is megtaláljuk ugyanannak a szövegnek egymástól csak minimális eltérést mutató verzióját. Hogyan lehet ezeket sorba állítani és időponthoz kötni filológiai támpont hiányában? Megint Kazinczy munkamódszerének vizsgálata segíthet bennünket. Kazinczy ugyanis korábbi kéziratainak utólagos letisztázását többnyire nem véletlenszerűen és egyedileg végezte, hanem leginkább csoportosan. Megfigyelhető, hogy a sok változatban létező szövegek mindig csoportokban szerepelnek, mindig nagyon hasonló tartalmú csoportokban.

Kazinczy esetében a következő összefüggő verscsoportokkal számolhatunk. Nyomtatásban a Magyar Museumban és az Orpheusban az 1780-as, 1790-es évek fordulóján megjelent versek csoportja az első, majd az 1810-es évek elején kiadott két kötet, a *Tövisek és virágok* és a *Poétai berek* képezi a második csomópontot. A költemények kéziratai, noha számos közgyűjteményben található belőlük, döntően mégis az akadémiai kéziratár négy kötetében lelhetők fel, a *Lyrái költések*, *Az én verseim* és a *Stúdiumok* I. és II. kötetében. Ezeket azonban az 1950-es években kötötték egybe, így célszerű anyagukat kisebb részekre bontva szemlélni. Már a *Lyrái költések* és *Az én verseim* kötetek címadása is félrevezető, mert ezek a címlapok csak az adott gyűjtelékek elejére kötött verscsoportok címlapjai, nem az egész köteteké. A köteteken belül az ismétlődően elforduló címlapok, a többször újrakezdődő eredeti számozás és a kézírás jellegzetességei alapján több csoportot is elkülöníthetünk, amely csoportok eredetileg önálló kéziratcsomót képeztek, csak az utólagos bekötéssel váltak egy folyamatos számozással is jelölt gyűjtelék részeivé.

Ezeket a csoportokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy együttmozognak egyrészt a fiatal korában, folyóirataiban kiadott versek, többnyire versfordítások, másrészt a saját költemények. Az előbbinél a szövegalkulás főbb stádiumai tehát: az 1780-as, 1790-es évek fordulójának nyomtatott változatai, majd összemásolt, tisztázott változatok, melyeken utóbb még javításokat végzett, aztán ismét egy nyomtatott variáncscsoport, a *Poétai bereké*, s végül ismét egy kéziratos tisztázat, némi utólagos javításokkal. A kérdés az lehet, mi alapján tudjuk a kéziratcsomókat e folyamatban elhelyezve időponthoz kötni. Nos, ezekben a szövegcsoporthoz általában mindig van egy-két olyan bejegyzés, amelyet datált is Kazinczy. A *Sóhajtság a' Tavaszhoz* című versnél például ezt a megjegyzést találjuk: „Most akadok elhánt papirossaim közt erre a dalomra. Minden hibájival írtam bé Jegyző Könyvembe, hogy a' most lelt papirosst elvethessem.” Fölötte a dátum: „Ér-Semlyén, 1804. Febr. 4dikén” S mivel ezt a megjegyzést és az ezzel ellátott, jelen formájában tisztázati variánst egyező írásképű csomóban találjuk, azt a csomóban található többi szövegre nézve is elmondhatjuk, hogy a megadott dátum előtt kerültek lejegyzésre. Ilyen filológiai adatok alapján formálódott a fent leírt alakulási folyamat képzete a Kazinczy fiatal korában megjelentett művek csoportjáról.

A saját verseket illetően ugyancsak érvényesnek látszik az alakulás fent jelzett tendenciája. A *Tövisek és virágok* anyaga több kéziratos változatban is fennmaradt, de az egyik ezt a címet viselő kézirat 1816-os datálása és a kötet újbóli kiadásához készült, a későbbiek pedig a saját versek gyűjteményének részét képezik. Ezen saját verseknél megkönnyíti a dolgunkat, hogy címlapok is készültek hozzájuk, 1827-es és 1828-as dátumokkal, de előttük van 1823 körülre tehető kéziratos verscsoport is. Miként a fordított daraboknál, itt sem jelentek meg ezek az utólag összeállított és állandóan csiszolgotott versanyagok, noha tele vannak a nyomdásznak szánt tipográfiai utasításokkal. De már a sorrendre vonatkozóan sem jelentenek végső megoldást, legfeljebb csak a műfajok egymásra következésében és a nyitó versek mibenlétében jutott dülőre magával szerzőjük.

Kazinczy költeményei genetikus szemléletű kiadásának mindezt láttatnia kell. Nyilván számos terjedelmi, technikai és egyéb probléma vár megoldásra egy ilyen megközelítés

esetén, de ezek nem megoldhatatlanok. Minthogy Csokonai műveinél a kritikai kiadás befejezése óta mind papíralapú, mind elektronikus változatban kipróbáltam már a lehetséges megoldásokat, így ezekre most nem térnék ki részletesen. Inkább arról szólnék az előadás hátralévő részében, hogy Kazinczy költeményeinek, költeménycsoportjainak itt jelzett, némileg különösnek is mondható alakulási folyamata milyen tanulságokkal szolgál az életmű egésze szempontjából, hogyan kapcsolódik össze az értelmezés más szintjeivel.

2. Program és önkép

Induljunk ki ezúttal is egy példából. Mint említettem, Kazinczy eredeti verseinek tervezett kiadásában jobbra csak a műfaji sorrend és a nyitóversek tekinthetőek véglegesnek. A késői kéziratos szövegcsoporthoz mindig *Az áldozó* a nyitóvers, s ezt követi *A tanítvány*. Mindkét vers korai, Kazinczy feljegyzései szerint 1787-es, de ezek kéziratait 1809-ben elégette, félvén, hogy a francia háború zűrzavarában illetéktelen kezekbe jutván később napvilágra kerülhetnek, noha még készületlenek. 1810-ben aztán megpróbálta rekonstruálni az elégetett kéziratok szövegeit, majd több változatban újra- és újraírta ezeket, volt amit nyomtatásba engedett e változatok közül, de aztán továbbdolgozta azt is.

Nem kis mértékben e költemények elemzésére építette Gergye László kiváló monográfiáját, amely Kazinczy ifjúkori ars poeticáját és annak további alakulását rajzolta meg. Természetesen ő is exponálta azt a paradox helyzetet, hogy az ifjúkori ars poeticát olyan versek elemzésére alapította, amelyekről tudható, hogy valóban 1787 körül keletkeztek, de amelyek ránk maradt legkorábbi szövegei jó húsz évvel későbbiek. A probléma létezik és áthidalhatatlan, nem is ezt akarom boncolgatni, ugyanis a monográfia fő téziseit ettől függetlenül érvényesnek gondolom. Inkább továbbkérdéznék. Felvethető ugyanis az a kérdés is, hogy ha e versek ennyire önértelmezőek, ars poetica jellegűek voltak, miért nem adta ki őket már akkor, megszületésük idején Kazinczy. Persze készületlenségük magyarázat lehet, nem vitatom, de számos készületlenség minősített (s ráadásul nemcsak utólagosan készületlenség minősített) versét mégis kiadta. Úgy gondolom, más magyarázat is lehetséges, és tegyük hozzá, szükséges. Ehhez pedig célszerű egy pillantást vetni a folyóirataiban akkoriban közrebocsátott verses szövegek jellegére, pontosabban: a korabeli folyóiratokban a szerkesztők által körebocsátott szövegek jellegére, amelyek leginkább egy-egy program manifesztumainak tűnnek.

Az 1780-as, 1790-es évek fordulóján döntő szerephez jutó Batsányi–Kazinczy-nemzedékre – vállalva némi anakronisztikus színezetet – egyfajta „avantgard” nemzedékként is tekinthetünk. Igen erős társasági szerveződés jellemzi őket, fellépésük meglehetősen egyidejű. E társaságok saját orgánum létrehozásán munkálkodnak, s ha rövid ideig is, de ebbéli törekvésüket siker koronázza. Önértelmezésükben meghatározó, hogy valami addig nem volt „új” képviselőiként határozzák meg magukat (noha nyilvánvaló, hogy nem a semmiből léptek elő), s mint ilyenek, feladatuknak tekintik ennek az „új”-nak a hirdetését és terjesztését, akár tágabban vett környezetük ellenében is. Ennek következtében tevékenységükben nagyon erős a programosság, ami részben programszövegek létrehozásában, részben pedig az e programszövegek korrelátumaként értelmezhető írói tevékenységben nyilvánul meg. E demonstratív írói működés egyben az erőteljes közvetlen hatását követő viszonylag gyors érvényvesztésben is tetten érhető, gyakoriak a pályafordulatok, kiteljesedés csak a szűken vett programosság meghaladásának útján következik be.

A programok sajátosan magukhoz rendelték az egyéni írói teljesítményeket. A programokban elvileg megfogalmazott literátori törekvéseknek ugyanis mintegy a „mustráit” kívánták szolgáltatni a folyóiratok, s anyaguk jellegadó darabjai általában a szerkesztők saját műhelyéből kerültek ki. Soha ennyi mutatóvány, példa, kivonat, részlet stb. nem jelent talán meg egyszerre, mint e hasábokon. Az egyes közlemények így nem annyira önértékűkben, saját jelentőségük okán kerültek a közönség elé, hanem egy nagyobb összefüggés, a

programokban deklarált megújulási törekvések manifesztumaiként. Mindez nem hagyható figyelmen kívül, ha e nemzedék sajátosan irodalmi teljesítményéhez, magukhoz a művekhez, életművekhez közelítünk. Az adott történelmi időpillanat összefüggéseiben ezek megértéséhez a programok kínálhatnak adekvát kulcsot, míg hatástörténeti jelentőségük a következő nemzedék teljesítményében mutatkozik meg. Ilyen értelemben talán beszélhetünk e korszak meghatározó szereplőiről mint egy régi „avantgard” nemzedékről.

Kazinczy akkoriban nyomtatásra bocsátott verseire tehát mint programjának illusztrációira és terjesztőire tekinthetünk. Ezek többnyire fordítások, Klopstockból, Anakreonból és a német musenalmanachok dalszerzőiből, bevallottan a fenséges és a naiv hangnemeire szolgáltatván példákat. A háttérben ott van a gráciafilozófia és a költő-pap önértelmező szerepfelfogása, amelyet *Az áldozó* és *A tanítvány* már akkori változataiban is nyilván megfogalmazott, de nem ezek kerültek az előtérbe és így nyomtatásba. A program és az önkép deklarációja közül az előbbi kapott nagyobb hangsúlyt (vagy inkább aktuálisan az volt a reflektáltabb). A programosságnak a primátusa a pályán egészen sokáig megmaradt, hiszen világosan látható az 1810-es évek elejének két kötete, a *Tövisek és virágok*, valamint a *Poétai berek* esetében is. Az előbbi vitát kívánt provokálni (ez sikerült is neki), az utóbbi pedig a Dayka-kiadáshoz illesztve a mintaadás gesztusát képviselte, anyagában nagyrészt az első időszak verseihez visszanyúlva, azt igazából csak egy jelentős Goethe-blokkal kiegészítve. E kiadásokban és kiadási tervekben (az epigrammákat leszámítva) többnyire fordítások szerepeltek, összefoglaló, gyűjteményes jellegük nem nagyon volt ezeknek, lényegében mások munkáival együtt léptek elő egy program képviselőként.

A pálya vége felé, a húszas évektől kezdődően aztán épp ez az összefoglaló, gyűjteményes jelleg kerül az előtérbe, amint a kéziratok verscsoportok címei is mutatják (*Lyrái költések, Az én verseim*). E csoportokban kerül az élre az említett két ars poetica jellegű vers, s ekkoriban adja ki őket folyóiratban is (1822-ben és 1825-ben). Ekkor készülnek a műfaji elrendezést sugalló jegyzetei, s fordításainak újbóli, teljességre törekvő összegyűjtése is. A pálya végi betakarítás időszaka ez, amikor az önértelmező gesztusok válnak meghatározóvá. Az a fő törekvése Kazinczynak, hogy a versek összerendezett gyűjteménye azt a képet hagyományozza az utókorra, amelyet sugallani kíván magáról, ahogy ez az önéletírások esetében is történt. A nagyon határozottan képviselt program utólagos értelmezéséről van szó, de a program képviselőtől és végrehajtásáról áthelyeződik a hangsúly az utókorra közvetítő önkép megrajzolására. Ez az önkép és szerepértelmezés a pálya elején még a program háttérben volt csak tetten érhető.

Kazinczy verseinek, verscsoportjainak sajátos alakulási folyamata, amely némileg sarkítottan fogalmazva a nyomtatástól a piszkos felé vezet, ugyancsak ezt az átrendeződést nyilvánítja meg. Versei kezdetben programja manifesztumaiként látnak napvilágot nyomtatásban, s ez menti, mentheti a szövegek esetleges készületlenségét. Amikor azonban az utókor elé készül lépni a pályát összegző versgyűjteményekkel, a tökéletességre való törekvés egyre újabb és újabb átdolgozásokban jelentkezik. A tisztázatok mellett további tisztázatok jelennek meg és gyakran ezek is fogalmazvánnyá alakulnak az ismételt javítgatások által, ahogy az önéletírásoknál is látható. A szövegek genetikus szemléletű feldolgozása szinte kézzelfoghatóan érzékíti meg a Kazinczy-pályakép azon sajátosságát, mely szerint a vágyott tökéletesség variációk lezárhatatlan sorában oldódik szét.